

Галина ФИЛИПЧУК

ЯЗИЧНИЦЬКІ ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ VIII—XII ст. МЕЖИРІЧЧЯ ЗАХІДНОГО БУГУ ТА ВЕРХНЬОГО ПРУТА

Аналізуються язичницькі поховальні пам'ятки останньої чверті I тис. — початку II тис. н. е. межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута. Зокрема, розглядаються «типові» та «ритуальні» захоронення слов'янського часу, язичницькі культові давньоруські поховання та курганні некрополі. До археологічних матеріалів наводяться коментарі письмових джерел та проводяться етнографічні паралелі.

Ключові слова: язичництво, поховання, пам'ятка, слов'янський період, давньоруський період, історія, етнологія, археологія.

© Г. ФИЛИПЧУК 2016

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 4 (130), 2016

Важливе місце у духовній культурі населення VIII—XII ст. межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута займали поховальні пам'ятки. Вони були особливою категорією культових старожитностей, поряд із сакральними осередками різного рангу та призначення.

Відповідно до «форми» і «змісту», захоронення досліджуваних хронологічних рамок можна умовно поділити на категорії «типових» та «ритуальних». Це стосується як поховань слов'янського (VIII—X ст.), так і давньоруського (XI—XII ст.) періодів¹.

«Типові» слов'янські поховання ост. чв. I тис. н. е. регіону межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута нині відомі за чотирма могильниками, два з яких розташовані у Пліснеську (Львівська обл.). Захоронення двох пліснеських некрополів (кін. IX—X ст.) представлені ґрунтовими ямними безінвентарними кремаціями [80; 83, с. 141]. Спалення тіл відбувалося «на стороні», тобто у спеціально відведеному місці. Такий «крематорій» вдалося віднайти у межах першого слов'янського могильника, поблизу місцевого культового центру [80, с. 333; 82, с. 72]. В цілому, пліснеські захоронення виявилися малочисельними, хоча, річ зрозуміла, не усі були відкритими у процесі розкопок.

Набагато більший некрополь IX—X ст. зафіксовано у с. Ревному (Чернівецька обл.) [36; 37, с. 69; 69, с. 38—39]. Тут пощастило віднайти понад півсотню ямних ґрунтових кремаційних могил, а також культове місце і яму для спалення померлих [34; 35, с. 70; 37, с. 69—70; 38, с. 279]. Місцевий «крематорій», правда, відрізнявся за конструкцією від пліснеської споруди, але не викликає особливих сумнівів, що функціональне призначення цього об'єкта було аналогічним до зазначеного [70, с. 33].

Ще один ґрунтовий могильник з трупоспаленнями віднайдений у с. Старий Збараж (Тернопільська обл.). На відміну від пліснеських чи ревнянських поховань, виявлені у Старому Збаражі могили були

¹ «Типові» поховання — «традиційні» захоронення, характерні для духовної культури носіїв певного типу старожитностей [86]. Для слов'янського населення ост. чв. I тис. типовими були кремаційні ґрунтові, а для давньоруського (XII—XIII ст.) — інгумаційні безкурганні поховання.

«Ритуальні» поховання — поховання, не характерні для повсякденної, «традиційної» духовної культури носіїв певного типу старожитностей [86]. На відміну від «типових», вони представляють собою не прості захоронення, а поховання, що репрезентують ритуальні акти жертвоприношень, найбільш часто пов'язані саме із культом предків.

урновими. На думку археологів, їх слід датувати кін. IX — пер. пол. X ст. [88, с. 137—141].

Цікавою особливістю усіх відомих слов'янських некрополів ост. чв. I тис. н. е. був той факт, що вони «тяжіли» до укріплених центрів (можливо, це пояснюється у т. ч. й рівнем вивчення проблематики). Місце розташування «типових» некрополів, поза всяким сумнівом, визначалося полісною структурою городищ VIII—X ст. досліджуваного регіону. Самі ж могильники певним чином були пов'язані з культурними місцями укріплених поселень². Яскравим цьому підтвердженням, є ситуація довкола топографії некрополів Пліснеська. Це вказує на важливість давньослов'янського «місця мертвих» у духовній культурі мешканців цього городища та говорить про існування певних зв'язків між культурним осередком і могильником. Прикметно, що усі слов'янські некрополі IX—X ст. у межах городищ (Пліснеськ, Ревне, Старий Збараж) завжди займали найвищі місця в межах цих укріплених пунктів [87].

Традиція здійснення ґрунтових ямних чи урнових кремаційних поховань в ост. чв. I тис. н. е. своїм корінням сягає генетично споріднених ранньослов'янських старожитностей. Вона також є дуже схожою на поховальні обряди, рештки яких фіксуються на синхронних могильниках волинцівської й роменської археологічних культур [7, с. 40—41, 52, 93, 97, 102—103].

У пошуках писемних свідчень про ті чи інші поховальні ритуали слов'янського населення відразу ж наштовхуємося на доволі інформативний уривок з Повісті минулих літ, де йдеться про спалення мерців у східнослов'янських племен радимичів, в'ятичів, сіверян, кривичів та ін.: «...А коли хто вмирав — чинили вони (радимичі, в'ятичі та сіверяни. — Курсив наш. — Г. Ф.) тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять в'ятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відajući закону Божого, бо творили вони самі собі за-

² До речі, подібний стан справ простежується на давньоруських матеріалах: ранні християнські поховання завжди локалізувалися навколо церков (прицерковні захоронення) [72; 73; 75, с. 40—48], і лише з часом, в силу низки причин, ця традиція почала порушуватися.

кон» [31, с. 9—10]. Важливо зрозуміти, що тут, поперше, вказується на урнову кремацію, здійснену «на стороні»; не зрозумілим, правда, є поняття «придорожнього стовпа»: такого типу поховань нам майже не відомо; (скоріш за все, ті рештки захоронення зараз можна віднести до ґрунтових)³. По-друге, автор цих рядків явно опозиціонує ті дії культу, які проводилися раніше радимичами, в'ятичами, сіверянами й кривичами (а за його часів й в'ятичами) зі звичаями решти християнізованого тією чи іншою мірою східнослов'янського населення. Між іншим, на думку Б. Рибаківа, під словом «тризна» слід розуміти не поминальний акт (поминальний «пір») за покійником (він носив ім'я «страва» — у Йордана⁴), але боротьбу, змагання, адже у писемних пам'ятках XI ст. слово «тризна» вживається саме у цьому змісті. Інший термін, який зустрічається в оригіналі перекладу — «крада» (у тексті «великий вогонь») не лише «купа палаючих дров», але й особливе священне місце, жертвник (напр. «кради і трибища ідолські») [50, с. 42].

Про кремацію як спосіб захоронення наших предків у давнину писали й арабські автори кін. I — поч. II тис. (Ібн Русте [22, с. 45], Гардізі [22, с. 57], Аль-Мас'уді [22, с. 113], автор трактату «Межі світу від Сходу до Заходу» та ін.). У писемних джерелах почасти зустрічаються й згадки чи описи інших ритуальних актів, пов'язаних із захороненням і подальшим провадженням, поминанням покійника (а ось на археологічних матеріалах вони або не фіксуються, або представлені надзвичайно скупо). Мова йде за *справляння страви* (Йордан [57, с. 117]); *добровільну смерть дружини померлого слов'янина* (не руса!), (Маврикій, візантійський імператор VI — поч. VII ст. [21, с. 96], Ібн Русте, арабський географ IX — пер. тр. X ст. [22, с. 45]), яку Л. Ні-

³ Правда, слід вказати, що інколи, все ж, трапляються випадки фіксації археологами таких конструкцій, які, на їхню думку, перегукуються із писемними свідченнями про стовп, на якому ставили урну. Однак вони відносяться не до безкурганних (ґрунтових) насипів, а саме до курганів [23, с. 22]. Наскільки достовірні такі свідчення, по правді сказати важко. Хоча свого часу Б. Рибаків пропонував не сприймати поняття «стол/стовп» буквально, але так, як це зустрічається у писемних пам'ятках XI—XII ст.: в значенні башти, невеликого будинку, надгробка [50, с. 43].

⁴ Йордан — пізньоантичний автор VI ст. [57].

дерле вважав одним із завершальних актів поховального обряду небіжчика (хоча й сумнівався — була така смерть дружини добровільною чи примусовою, згідно з певними усталеними нормами [41, с. 235]); *відзначення поминок* (Феофілакт Сімокатта, візантійський автор кін. VI — пер. пол. VII ст. [21, с. 102], Феофан Сповідник, візантійський хроніст др. пол. VIII — поч. IX ст. [21, с. 113]; Гардізі, східний автор XI ст. [22, с. 57]) тощо.

Сам вибір кремації для наших предків не випадковий. Видається, він був викликаний уявленнями про очищаючу дію вогню, що сприяв швидшому «вивільненню» душі з тіла [44, с. 19—21; 20, с. 172]. З іншого боку, кремація могла бути зумовлена у т. ч. й прагматичним фактором (виходячи з санітарно-гігієнічної сторони цього питання). Відсутність значного інвентаря у похованнях, ймовірно, слід пояснювати загальним (відносно бідним) рівнем матеріальної культури наших предків того часу, а розміщення тілоспалення у ямках чи урнах — певними місцевими особливостями тих чи інших груп слов'янського населення.

Розглядаючи окремі аспекти поховальних старожитностей не можна оминати питання планування давніх слов'янських могильників. Цікавим видається підхід Б. Томенчука, який висловлює припущення, що планувальна структура слов'янських могильників може відповідати планувальній структурі селищ [76, с. 307—308]. На жаль, наявні сьогодні матеріали переважно погано стратифіковані, а тому ці здогадки підкріпити на археологічних джерелах, у кращому випадку, вдасться ще не скоро. Підняте питання, однак, частково породжує чергову проблему — існування надмогильних конструкцій на могилах наших предків. У літературі є різні позиції з приводу цього. Б. Томенчук вважає, що, виходячи із проектування суспільних зв'язків із «світу живих» на «світ мертвих», певні позначення мали б існувати. Це могли бути якогось роду дерев'яні конструкції, які не збереглися до наших днів [76, с. 304]. Думка, насправді, доволі цікава, проте, знову ж таки, подібний стан справ важко простежити на доступних нам матеріалах слов'янських некрополів вказаного регіону.

Якщо ґрунтові ямні чи урнові кремації становили «типовий» елемент духовної культури мешканців межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута, то цього не скажеш про місцеві «ритуальні» захо-

нення, які за «формою» та функціональним призначенням явно відрізняються від перших.

Виділення «ритуальних» захоронень слов'янського періоду, насправді, зовсім неоднозначно сприймалося у колі фахівців-славистів. Адже, по-перше, з'ясувати конкретний характер «ритуального» поховання надзвичайно важко; по-друге, якщо говорити про доволі «стандартну» модель людського жертвоприношення, рештки якого ховали у нетиповий спосіб (своєрідне «ритуальне» захоронення), то її підтвердження на матеріалах слов'янських старожитностей т. зв. «додержавної» епохи теж мало певні проблеми. Річ зрозуміла: від часів М. Грушевського доволі сильно закорінилося уявлення, що східні слов'яни не приносили людських жертв [17, с. 54; 29, с. 227] (не в останню чергу щодо наших територій воно було спричинене загальноприйнятими твердженнями про відсталість розвитку місцевого населення, порівняно з західними чи північними групами слов'ян). А, проте, М. Козлов свого часу справедливо зауважував, що археологи під час розкопок жертвників, переважно на східнослов'янських святилищах, взагалі не знаходять залишків людей, решток людських жертвоприношень, хоча натяки на них зустрічаємо у писемних вітчизняних та зарубіжних джерелах, а також на матеріалах святилищ кін. X — сер. XIII ст. [25, с. 65]. Як приклад, вчений наводить свідчення Псевдо-Кессарія, візантійського автора VI ст., який стверджував, що давні слов'яни у важкі часи вбивали за спільною трапезою дітей, розбиваючи їх об каміння, подібно до мишей [48, с. 254].

Звернемо увагу, що у творах Прокопія Кесарійського (VI ст.) теж є кілька уривків, які певною мірою проливають світло на ритуальні акти наших предків у період їхнього переселення, насамперед на Балкани. Так, під 549/550 рр. міститься не зовсім зрозумілий фрагмент, у якому йдеться про перехід слов'янами Дунаю та їхні сутички з візантійцями. «...І без великих труднощів склавини повернули до втечі і у час цієї принизливої втечі дуже багатьох вбили, Амбасада ж взяли живим у полон, а потім вбили, кинувши у палаюче вогнище, попередньо вирізавши зі шкіри на спині цього чоловіка ремні...» [21, с. 75]. Не менш цікавий фрагмент стосується слов'янського вторгнення тих часів у Іллірію та Фракію: «Вони (склавини. — Курсив наш. — Г. Ф.) вбивали тих, хто траплявся їм на шляху не мечами і не списами чи

іншими звичайними способами, але сильно вбивши в землю кілки і зробивши їх можливо гострими, вони з великою силою насаджували на цих нещасних, роблячи так, що наверх цього кілка проходило по внутрішностях людини... Іноді ці варвари, вбивши глибоко в землю чотири товстих кілки, прив'язували до них руки і ноги полонених і потім безперестанку били їх палками по голові, вбиваючи таким чином, як собак, чи як змії, чи інших яких-небудь диких тварин. Інших же разом з биками і дрібною худобою, які не могли загнати у батьківські території, вони закривали у приміщення і спалювали без усякого співчуття...» [21, с. 76]. Без сумніву, однозначно трактувати подані свідчення важко. Слов'яни тієї епохи (V—VII ст.) і справді знаходилися на нижчій стадії розвитку, аніж їхні нащадки у VIII—X ст. Однак, списувати усі окреслені візантійським автором дії склавинів на банальні звірства дикунів ми не можемо (на це вказують і спосіб убивства, і спалення ворогів). Такої ж думки дотримується Є. Луян, який зовсім недавно написав, що описані Прокопієм слов'янські дії можуть бути своєрідними ритуальними побоями [90].

Взагалі, попри певні натяки у писемних джерелах на здійснення ритуальних поховань давніх слов'ян, вказують археологічні матеріали. Хоча їх сьогодні теж відомо небагато. Перш за все, маємо на увазі культові поховання, віднайдені М. Филипчуком на Пліснеську. Вони входять до складу «жертвовного поясу» (сер./кін. VII ст. — поч. X ст.) місцевого святилища. Захоронення представлені типовими кремаціями та рідкісними фрагментованими інгумаційними рештками, що часто супроводжувалися дорогоцінним інвентарем [60; 61; 79, с. 137—139; 84, с. 139; 85; 86]. Прямих аналогій цим комплексам відшукати важко. Поки що доволі близькі, проте зовсім нечисленні кремаційні й інгумаційні рештки зафіксував А. Филипчук під насипом валу культового городища у с. Кровінка (Тернопільська обл.), (VII—VIII ст.) [1, с. 6—14]. Малоінформативними, зрештою, є й відомості про нечисленні кремації у с. Луковище (колишня Голодівка Івано-Франківської обл.) [77]. Напевне, найближчими аналогіями до ритуальних кремаційних та інгумаційних поховань Пліснеська та Кровінки, все ж, слід назвати комплекси Зимного (Волинська обл.) [4].

В цьому контексті не можна упустити ще однієї важливої деталі: зв'язку «жертвовного поясу» Пліс-

неського святилища (чи комплексів Зимнівського городища) із супровідним інвентарем (елементами поясних наборів, зброєю, прикрасами та ін.). Добраю аналогією цьому явищу можуть бути численні скарби лісостепової й степової зон України [47, с. 85—101; 59, с. 152]. Свого часу на основі детального аналізу речей степових скарбів Г. Корзухіна інтерпретувала останні як поховання (!) [27]. Такими, на її думку, були матеріали, виявлені у Глодосах, Вознесенці та ін. Подібну позицію зайняв колись також А. Амброз. Вчений відносив «скарби» Перещепина, Глодос і Вознесенки до царських поминальних комплексів, на зразок комплексів на честь Кюль-Тегіна в Монголії (732 р.) [2, с. 54—76].

Комплекси (в т. ч. поховань), які виражають культ предків, відомі і за більш ранніми матеріалами. Йдеться, насамперед, про знахідку VI—VII ст. з селища Рашків III (Чернівецька обл.), де у підвальній ямі одного з жител В. Баран віднайшов череп особи (віком 20—25 р.) без нижньої щелепи і носових кісток [6, с. 39, 107]. Інтерпретація знахідки, на думку вченого, не виключає й будівничої жертви, хоча культ предків видається більш обґрунтованим [7, с. 3—38]. Такої ж думки дотримується й Ю. Мисько [33, с. 118].

Доволі «нетрадиційну» знахідку явно ритуального характеру розкопано на городищі райковецької культури у с. Добринівцях (Чернівецька обл.). За свідченням Б. Тимощука, в ямі однієї з контин місцевого укріплення віднайдено скелет дорослої особи у скорченому, сидячому положенні («на троні»?). Також, у заповненні ями потрапили уламки кераміки IX ст., перепалених кісток тварин та ін. [66, с. 122—124]. Щось схоже трапилося і при вивченні однієї з контин Ревнянського укріплення, коли Б. Тимощук зафіксував у будівлі яму, де локалізувалися рештки кремації, обпалені камені, фрагменти посуду X ст. Тілопальні захоронення в наземному будинку виявлені і на городищі IX ст. в с. Біла (Чернівецька обл.) [67, с. 156].

«Ритуальні» захоронення відомі й для давньоруського періоду [55]. Перш за все, на існування жертвоприношень людей добре вказують наявні писемні дані. У Повісті минулих літ під 983 р. йдеться про жертвоприношення варягів, які склали кістяк дружини Володимира Великого. Коли київський князь вертався до Києва опісля походу на ятвягів,

він «принесив жертву кумирам із людьми своїми». У тому епізоді розповідається про те, як старці і бояри хотіли кинути «жероб на хлопця і дівчину», і на кого він упаде, того зарізати богам. Коли ж жероб упав на сина місцевого варяга (християнина), до нього прийшли люди з вимогою віддати свою дитину громаді. На вимоги і погрози він, звісно ж, не пішов, а тому разом з сином був порубаний язичниками [31, с. 49—50]. Про жертвоприношення тих же варягів (русів) згадував і Лев Диякон (візантійський автор др. пол. X ст.), який писав, що опісля загибелі воїнів Святослава Хороброго під Доростолом скандинавська дружина князя вбивала полонених та спалювала тіла своїх побратимів. А згодом у водах Дунаю вони ще й втопили кілька немовлят і півнів [30, с. 78]. Невідомий автор твору XII ст. «Слово Григорія Богослова про ідолів» також згадував та засуджував поганські звичаї своїх сучасників (слов'ян), акцентуючи, при цьому, на дитячих жертвоприношеннях [16, с. 32—35]. Мабуть, давні автори неспроста звертали увагу саме на дитячі жертви, адже, на думку М. Поповича [45, с. 48, 74] та В. Давидюка [18, с. 131—132], такі жертви (особливо первістків) займали найвище місце в ієрархії жертвоприношень.

Апелюючи до даних археології з зазначених просторово-часових рамок, відразу впадає у вічі, що «ритуальних» язичницьких поховань давньоруського періоду обмаль. Та й усі відомі з них відносяться виключно до місцевого автохтонного населення досліджуваного регіону. Останні добре представлені на городищі Богит (Тернопільська обл.). Тут І. Русанова та Б. Тимошук відкрили площадку капища, по колу якого (діам. бл. 9 м), з певними проміжками, розташовувалися вісім коритоподібних ям-заглиблень, заповнених, в основному, камінням, землею, фрагментами посудин (X—XIII ст.), кістками тварин та антропологічним матеріалом. У трьох з таких заглиблень археологи виявили людські скелети різного віку (між іншим, інгумаційні «ритуальні» захоронення у «жертвовному поясі» Пліснеська теж були різновіковими, у т. ч. й дитячими). Якщо дитячі кістяки у ямах з капища на Богиті І. Русанова та Б. Тимошук схильні пов'язувати з жертвоприношеннями, то два інших, дорослих захоронення, що перебували фактично у підніжжі ідола та репрезентовані цілісно в анатомічному складі, археологи трак-

тували як поховання шанованих членів язичницької общини [53, с. 92]. Ритуальне захоронення кістяка, що лежав у витягнутому положенні на спині, зі складеними на грудях руками, виявлено у «ідолоському храмі» давньоруського часу на культовому городищі у с. Зелена Липа (Чернівецька обл.) [68, с. 165—167; 54, с. 25].

Пережитки певною мірою «ритуальних» поховань, своєрідної будівничої жертви, можна зустріти під час аналізу матеріалів храму у с. Василеві (Чернівецька обл.) [78, с. 212]: Тут під двома контрфорсами церкви (II пол. XII — XIII ст.) Б. Тимошук зафіксував два кістяки дітей, а під західною стіною в середній частині храму — ще й саркофаг з рештками чоловіка, розташованими не в анатомічному порядку [64, с. 26—27]. З таким станом справ співвідноситься відома легенда про майстра Манолія, будівничого церкви, який для того, щоб не руйнувалися стіни храму, змушений був замурувати в них власну дружину. Вона, правда, не має відношення до храму у Василеві — тут поширювалася інша оповідка, відмінного змісту, правда, теж з трагічним кінцем [65, с. 84—85]. З цього приводу М. Козлов зауважив, що бажаючи зберегти християнський храм у Василеві, який дав тріщину, місцеві мешканці виконали цілком язичницький ритуал — замурували живцем у фундамент будинку двох дітей [25, с. 69]. А ось І. Возний вважає малоімовірним, щоб під християнську культову споруду дозволили б закласти людську жертву, оскільки це суперечить християнському віровченню. Автор вказує, що у жодному письмовому джерелі, де йдеться про язичницькі приношення, не зазначається, щоб людська жертва була закладена саме в культову будівлю [12, с. 395]. Тут треба пригадати, що, згідно з А. Байбуріним, обряд будівничої жертви існував практично у всіх народів, при спорудженні будь-якої будівлі [5]. До речі, проблематику будівельної жертви розвинув Р. Сілецький, який вважає її «умилостивлювальним обрядом, своєрідним викупом у мерців, за порушення меж і спокою підземного потойбіччя» [56, с. 226—227].

Починаючи з кін. X — поч. XI ст. відбуваються корінні зміни в адміністративній сітці зруйнованого Володимиром Великим державного утворення Великої Хорватії. Занепадає більшість господарсько-адміністративних та політичних укріплених центрів

і відкритих селищ. Як наслідок, власне слов'янських захоронень, які б відображали пряме чи опосередковане продовження традиційного обряду ґрунтової кремації на стороні, для XI ст. — поки що не відомо [72, с. 5—20].

До масового запровадження християнства у сер. XII ст., коли почали з'являтися ґрунтові інгумаційні некрополі християнського зразку, на досліджуваних теренах закладалися курганні могили, померлі у яких були не зовсім автохтонами, і тим більше не продовжували якихось місцевих курганних традицій. Щоправда, появу курганного обряду на наших землях в кін. I тис. іноді пробували пов'язати з розвитком курганних старожитностей ранішого — ранньослов'янського періоду. Зокрема, населення, яке залишило насипи Чорнівського могильника (Чернівецька обл.) кін. IX — поч. X ст., Б. Тимошук визначав як слов'ян [67, с. 130]. Більш переконливу позицію у цьому питанні займає Б. Томенчук, який стверджує варязьку приналежність Чорнівських насипів (князівська дружина) [74, с. 239]. Хоча нині склалося тенденційне уявлення про курганні насипи як характерний елемент слов'янської культури ост. чв. I тис. [11, с. 353—358; 19, с. 103, 187—188], говорити про їхню приналежність власне слов'янам (принаймні на теренах межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута), наразі доволі складно.

Сьогодні відомо досить багато курганних некрополів давньоруського часу в досліджуваному регіоні. Це — насипи у Пліснеську [62, с. 76—85; 91], два курганні могильники у Галичі [76, с. 23—25], могильники у Горішніх Шерівцях (Чернівецька обл.) [67, с. 63—65], Чорнівці [67, с. 187—190], Городниці (Тернопільська обл.) [89, с. 55, 62—67] та ін. Найраніша їхня дата, як правило, не опускається за кін. X ст., тобто за той хронологічний рубіж, коли Володимир Великий здійснив похід на хорватів⁵.

⁵ Свого часу угорські насипи в Галичі Я. Пастернак датував IX ст. [43, с. 54—55]. Однак критичний перегляд такого датування О. Моцею [39, с. 42], підтриманий і нинішнім дослідником Галича — Б. Томенчуком [76, с. 25], вказує на значне його хронологічне заниження. Подібним чином курганні насипи у Пліснеську раніше датували X ст. [42]. Однак низка аргументів свідчить, що некрополь належить до давньоруського часу (датується XI — пер. тр. XII ст.) та співвідноситься з чужим, неслов'янським елементом [82, с. 77].

Цікавою особливістю курганних могильників є їхнє тяжіння до синхронних укріплених центрів, що постали на місці або ж поблизу поруйнованих адміністративно-господарських осередків слов'янського часу. Інколи пам'ять про давні могильники у місцевого населення доживає і до сих пір. Показовим у цьому випадку є великий курганний некрополь у Пліснеську, що розташовувався в урочищі, яке тутешні мешканці сьогодні називають «Поруби» — трансформована назва від попереднього найменування «Погреби» (зафіксованого на австрійських картах).

Загалом характерними рисами курганного обряду захоронення були тілоспалення на місці, які згодом були замінені на тілопокладення під насипами. Така «заміна», а, вірніше, навіть просто сама поява інгумаційних захоронень, інколи пояснюється впливами християнства [40, с. 74—80]. Під насипами курганів досліджуваного регіону можна відшукати різні типи кремаційних та інгумаційних поховань. Останні репрезентують одиночні, парні та колективні, багато- та малоінвентарні захоронення. Вони, в принципі, в етнічному плані відповідають варягам, угорцям, слов'янізованим (в т. ч. місцевими мешканцями) представникам київських дружин.

Отже, перед нами постають рештки різних обрядів захоронень, які відображають релігійні уявлення не лише слов'янського народу. З цим питанням пов'язані деякі проблеми, насамперед розмежування слов'ян та русів (як варязької дружини київських князів), ототожнення яких мало місце у радянській історіографії [9]⁶. Загалом власне «чисту» сло-

⁶ Навіть доволі чіткі свідчення Константина Багрянородного [26], а особливо арабських мандрівників про різні народи русів і слов'ян, у працях багатьох вітчизняних археологів та істориків виступали під знаменом «спільної давньоруської народності». На сучасному етапі розвитку історичної науки такий стан справ себе зовсім вже не виправдовує. Правда, дистанціюючи русів від слов'ян давньоруського часу, визначаючи кургани як характерну рису саме варязької поховальної традиції, не можна стверджувати, що ніхто зі слов'ян не був похований під насипами кін. X—XI ст. Населення межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута та XI ст. складалося не лише з прийшлих сюди — як князівської дружини та «адміністрації», варягів. І тому, попри сумну картину погромів Володимира Великого на Прикарпатті, велика кількість автохтонного населення уціліла. «Племінна» знать (якщо цей термін

в'янську традицію ґрунтових захоронень для XI ст. поки що не зафіксовано.

Повертаючись до курганных поховань, відзначимо, що насипання могил добре фіксується у писемних джерелах, зокрема у Повісті минулих літ. В останній часто згадується, що померлого «погребали», як, напр., «погребли» Аскольда [31, с. 13]. Є певна асоціація з насипанням могили, адже, за однією з версій, князь був варязького походження. На позначення захоронення інколи вживали й слово «ховати», як це зробили з князем Ігорем («І похований був Ігор...» [31, с. 30]). Доволі детально арабський автор Ібн Русте змальовував свого часу поховальний обряд русів. Він відзначав: «Коли у них вмирає хтось зі знатних, йому викопують могилу у вигляді великого дому, кладуть його туди і разом з ним кладуть у ту ж могилу його одяг і золоті браслети, які він носив. Потім опускають туди безліч їстівних запасів, посуду з напівками і чеканну монету. На кінець, в могилу кладуть живу улюблену жінку покійника. Опісля цього отвір могили закладають і жінка вмирає в заточенні» [22, с. 50]. Річ зрозуміла, розповідь тут йшла про курганный інгумаційний спосіб захоронення із великою поховальною камерою, наявність супровідного інвентаря, в тому числі, автор акцентував й на монеті. На думку Л. Нідерле, звичай класти монети у поховання слов'яни запозичили в античного світу [41, с. 231].

Про кремацію у русів згадує Ібн Хаукаль, арабський автор сер. X ст.: «Руси — народ, [який] спляче себе, коли вмирає, і вони сплячють зі своїми полоненими своїх невольниць, як це роблять [люди] Індії, люди Гани, Кугі та інші» [22, с. 94].

Особливе ж місце серед усіх арабських джерел займають розповіді чи не найбільш відомого східного мандрівника X ст. Ібн Фадлана. Побувавши у 921—922 рр. на Волзі, він вивчав культуру тамтешніх варягів, зокрема їхні поховальні звичаї [22, с. 72—76]. Особливо пишні ритуали, звичайно, відносилися до найбільш багатих русів, у «скороченому» варіанті, звісно ж, мали місце на більшості могильників варягів, у т. ч. досліджуваного регіону.

Цікавим видом поховань, який, за Л. Нідерле, слов'яни (а, вірніше, — руси) могли запозичити у скандинавів чи фінів, були захоронення у човнах (без

можна вживати до епохи фіналу первісності) неодмінно вступала у контакти з завойовниками.

сумніву, вони стосуються князівського роду) [41, с. 230—231]. Зокрема, відомості про такий звичай ми знаходимо на сторінках Повісті минулих літ під 1078 р., де на мініатюрі Лаврентіївського списку літопису Святий Гліб був «поміщений» під човном [51, с. 282]. Подібний елемент поховального ритуалу простежується на сторінках Іпатівського списку під цим же роком: «Убитий був князь Ізяслав місяця жовтня у третій день. І взявши тіло його, привезли його в човні...» [31, с. 123]. На підтвердження того, що згаданий фрагмент способу захоронення тісно пов'язаний із князівським родом, вказує й один з епізодів помсти княгині Ольги древлянам. Тут посла древлян за вказівкою княгині були живцем засипані у човнах, що їх вкинули у спеціально приготовлені для цього ями: «...І принесли їх на двір до Ольги і, нісши їх, [так] і вкинули з човном у яму... І повеліла засипати їх живими, і засипали їх...» [31, с. 32—33]. У цьому уривку насправді йшлося про цілий ритуал, пов'язаний із човнами. Не викликає сумнівів, що княгиня діяла у кращих традиціях скандинавів, які, як відомо, складали первісне ядро князівського роду Рюриковичів. На думку ж Хф. Вовка, «...є багато народів, що ховають мерців у човнах; старовинні скандинави не тільки вживали кораблів для похорону, але й ставили кам'яні пам'ятники, що являли собою човен» [15, с. 332].

Зважаючи на усе вказане, стає зрозумілим поховання у Галичині Могилі (с. Кринос Івано-Франківської обл.) [76, с. 15]. Тут у центральній частині насипу вдалося виявити захоронення у вигляді решток дерев'яного човна-однодеревки («усадженого» у відповідній форми овалоподібну «човноподібну яму»). В його носовій частині археологи зафіксували комплекс речей озброєння знатного воїна: рештки позолоченого щита, наконечники стріл і дротика, бойові сокири і скрамасакс; а у північній частині човна — ще й залізне тесло у «робочому положенні». Самого ж захоронення зафіксовано не було [76, с. 16—18]. Описане «варязьке» оформлення «поховання», на думку Б. Томенчука, датується сер. X ст. [76, с. 18—19]. На наш погляд, зважаючи на загальноісторичний контекст, правильніше було б датувати поховання саме кін. X ст., як це в одній із своїх праць зробив В. Баран [8, с. 53]. Адже для цього є належні підстави. Взяти до уваги хоча б доволі обширну хронологію поховального ін-

вентаря (IX—XII ст.) та той факт, що лише з кін. X ст. варяги «закріпилися» у Галичині.

Ще один звичай — везти покійника на саних (звісно ж, його рештки не фіксуються на археологічних матеріалах). Коли помер хреститель Русі, князь Володимир (якого, до речі, із власних хоромів винесли через пролом у стіні [31, с. 74]), тоді «поклали його на сани, одвезли його...» [31, с. 74]. Цілком можливою аналогією цьому звичаю є той, що простежується в уривку із «Слова о полку Ігоревім», хоча він досить дискусійно трактується різними дослідниками. Йдеться про наступні рядки твору невідомого автора: «...Всю ніч з вечора бусі ворони кракали, близ Пліснеська на болоні, били в дебрю Кисаню і неслися к Синьому Морю...» [58, с. 31]. Як припускають деякі фахівці, у виразі «билися в дебрю Кисаню», уважно звертаючись до оригіналу, можна побачити «біша дебрські сани», тобто сани, на яких везли покійника. Проте більшість учених такий переклад правильним не вважає [13, с. 76]

В цьому контексті влучно висловився саме Хф. Вовк, який акцентував на тому, що «...цей звичай (вести покійника на саних. — Курсив наш. — Г. Ф.) був цілком ритуальний, бо ж цей спосіб вживали не тільки зимою, але й літом». Він підкреслював, що фразу із твору Повчання дітям Володимира Мономаха «сидячи вже на саних» можна трактувати як означення близької кончини [15, с. 324—325]. Такий же звичай, згідно з українським ученим, можна простежити в поодиноких випадках у різних варіаціях і в пізніших століттях на теренах України (Київщина, Буковина, Покуття тощо) [15, с. 326—328]. Хф. Вовк також дотримувався думки про вживання саней для похорону індоєвропейських народів ще за ведичних часів, хоча питання, звідки пішов звичай, на його думку, залишається відкритим [15, с. 329—331]. Водночас дослідник поділяв позицію російського фахівця Д. Анучина стосовно того, що ключ до розгадки походження вказаного звичаю слід шукати в ідеї про велику подорож, «...яку людина мусить зробити після смерті, на тому світі, в країнах невідомих, але, без сумніву, далеких» [15, с. 331].

Цінні зауваги стосовно використання саней у поховальному ритуалі можна почерпнути з давнього уявлення про те, як зима співвідносилась зі смертю, тобто кінцем життя. А це, своєю чергою, відповідає поступовому переходу в умовну зимову пору, який

супроводжувався переміщенням у підземний зимовий світ [24], де сани необхідні [10, с. 105].

Згаданий раніше виніс через пролом у стіні тіла покійного Володимира Великого також впадав у поле зору науковців. Зокрема О. Котляревський вважав, що подібний звичай, за яким небіжчик, що «...відійшов із царства життя, не повинен виходити тим шляхом, який служив виходом і входом для живих, смерть не повинна знати сімейного порога і дверей, що відчиняються лише для рідних і друзів» [28, с. 124—125]. Давнішим відголоском зазначеного явища було закривання дверей опісля виносу тіла з приміщення, аби душа мерця не блукала і не верталася додому [15, с. 214]. Як вказував Хф. Вовк, «...всі або майже всі похоронні обряди сугерує головню не так дбання про замогильне існування небіжчиків, як страх перед мерцями та бажання забезпечити себе од їх повороту на цей світ» [15, с. 214—215]. Власне, такий острах перед мерцями нерідко й породжував численні акти «знешкодження» самих поховань, які приписували чаклунам, відьмам тощо [14, с. 41—42].

Окремо підкреслимо, що для теренів межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута відомі й особливі курганні поховання давньоруського часу: кам'яні кургани (Дністровський могильник у Чернівецькій обл. [71]), поховання в кам'яних огорожах (с. Борівці [12] та с. Василів [67, с. 147] Чернівецької обл., с. Мишків Тернопільської обл. [49, с. 67]).

Етнокультурна інтерпретація цих старожитностей є доволі дискусійною. Так, могильник у Мишківцях пов'язували то з захороненнями соціальної верхівки галицького суспільства (О. Ратич) [49], то з кочівницькими запозиченнями, зокрема з нащадками кочівників (В. Войнаровський) [12, с. 43]. Обґрунтованішу позицію зайняв Б. Томенчук, який асоціює захоронення у с. Мишкові з ятвягами, і навіть з їхніми слов'янізованими нащадками [76, с. 91]. Подібна ситуація спостерігається довкола могильника у Василеві: дослідник пам'ятки, Б. Тимошук писав про його слов'янську приналежність, з чим не погоджується Б. Томенчук, відстоюючи західнобалтську інтерпретацію [76, с. 91]. Дискусійним є етнічне визначення Дністровського некрополя. Старожитності пов'язують або з кочівницькими запозиченнями [12, с. 33—45], або з «кам'яними могилами» ятвягів та їх «ослов'яненними» нащадками, які пересели-

лися сюди в результаті різних військово-політичних факторів [76, с. 89—91].

Цікавим буде наголосити, що обряд поховання у цих могильниках, в принципі, християнський (!). А, попри те, наявність курганів, особливо із кам'яними насипами чи в кам'яних огорожах, явно не вписується у християнську традицію. Тому некрополі у Дністрівці та Василеві, Борівцях і Мишкові займають особливе місце серед поховальних старожитностей давньоруського періоду. Це уже не язичницькі, але ще «не повністю» християнські поховання населення, які уже прийняло християнське віровчення. І тут зовсім немає нічого дивного, адже, як вважає, Ю. Мисько, «...пережитки архаїчного слов'янського світосприйняття проіснували до початку XX ст., знаходячи свої прояви в народному аграрному календарі, обрядах, звичаях, фольклорі, прикладному мистецтві. Подібні відомості містяться в етнографічних матеріалах...» [32, с. 38].

Коротко підсумовуючи викладене, відзначимо наступне. Протягом слов'янського (VIII—X ст.) та давньоруського (XI—XII ст.) періодів, окрім «типових», на теренах межиріччя Західного Бугу і Верхнього Прута поширеними були й «ритуальні» захоронення. До «типових» поховань ост. чв. I тис. досліджуваного регіону відносяться два могильники у Пліснеську, по одному у Ревному та Збаражі. «Ритуальні» захоронення репрезентовані, передусім, комплексами у Пліснеську і Кровинці. Їх, швидше за все, слід пов'язувати із культом предків.

Зараз важко стверджувати якусь еволюцію захоронень у слов'яно-руський час. Традиційні ґрунтові урнові чи ямні кремації IX—X ст. своїми витоками сягають поховальних старожитностей V—VII ст. Проте вони не фіксуються на археологічних матеріалах XI ст. Участь місцевого (слов'янського) елемента у залишенні курганних кремаційних та інгумаційних насипів давньоруського періоду (некрополі у Пліснеську, Галичі, Горішніх Шерівцях та ін.) була, звісно ж, мінімальною. Останні, як правило, належали київській (в своїй основі варязькій) дружині, що була слов'янізованою тією чи іншою мірою. А ось захоронення у Борівцях, Мишкові, Дністровський могильник та ін. раціональніше приписувати ятвягам та їхнім слов'янізованим нащадкам. Курганний тип поховань, однак, згодом зникне, і поступиться «класич-

ним» християнським некрополем XII—XIII ст. Відкриється нова сторінка в історії краю, пов'язана із входженням теренів межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута до складу Київської Русі.

Археологічні матеріали, в цілому, гарно підкріплюються писемними джерелами тієї доби (як зарубіжними, так і вітчизняними). Вони також ґрунтовно збагачуються етнографічними паралелями. Саме ж комплексне залучення даних археології, етнології та писемних джерел повніше відтворює окремі аспекти поховального обряду VIII—XIII ст. межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута.

1. Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — Львів, 2015. — Оп. 3. — Од. зб. 37. — 91 с. (Филипчук А. Звіт про проведення археологічних розвідок на території Тернопільської області у 2014 році).
2. Амброз А.К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре (вопрос интерпретации) / А.К. Амброз // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII вв. — Москва, 1982. — С. 54—76.
3. Археология Прикарпатья, Вольны и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) / под. ред. В.В. Аулиха, И.К. Свешникова, В.Н. Цыгылыка и др.; отв. ред. А.П. Черныш. — Киев, 1990. — 192 с.
4. Аулих В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині / В.В. Аулих. — Київ, 1972. — 124 с.
5. Байбурин А.К. «Строительная жертва» и связанные с нею ритуальные символы у восточных славян / А.К. Байбурин // Проблемы славянской этнографии. — Л., 1979. — С. 155—162.
6. Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков) / В.Д. Баран. — Киев, 1988. — 160 с.
7. Баран В.Д. Давні слов'яни / В.Д. Баран. — Київ, 1998. — 335 с.
8. Баран В. Археологічні дослідження Галича / В. Баран // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 39—54.
9. Блифельд И.Д. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Поднепровья IX—X вв. / И.Д. Блифельд // Советская археология. — Москва, 1954. — Вып. XX. — С. 148—162.
10. Боровський Я.Є. За прадавнім звичаєм / Я.Є. Боровський // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. — Київ, 1994. — С. 103—108.
11. Возний І.П. Історико-культурний розвиток межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст. Частина 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток / І.П. Возний. — Чернівці, 2009. — 568 с.
12. Войнаровський В.М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині / В.М. Вой-

- норовський // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — Київ, 1992. — С. 33—45.
13. *Войтович Л.* Пліснеськ, «Дебра Кисаня» і проблема автентичності «Слова о полку Ігоревім» / Л. Войтович // Ольжині читання. — Вип. 2. — Львів, 2007. — С. 74—78.
 14. *Виноградова Л.Н.* Чтобы покойник «не ходил»: комплекс мер в составе погребального обряда / Л.Н. Виноградова // Тезисы докл. конференции «Истоки русской культуры (археология и лингвистика)», Москва, 7—9 декабря 1993 г. — Москва, 1993. — С. 39—42.
 15. *Вовк Хв. К.* Студії з української етнографії та антропології / Хв. К. Вовк. — Київ, 1995. — 336 с.
 16. *Гальковский Н.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси / Н.М. Гальковский. — Харьков, 1915. — Т. 2. — 821 с.
 17. *Грушевський М.* Історія України-Руси : в 11 т., 1 кн. / М. Грушевський. — Київ, 1991. — 628 с.
 18. *Давидюк В.Ф.* Українська міфологічна легенда / В.Ф. Давидюк. — Львів, 1992. — 176 с.
 19. *Давня історія України* / під ред. П.П. Толочка. — 2002. — 780 с.
 20. *Дарморіз О.* Міфологія: навчальний посібник / О. Дарморіз. — Львів, 2010. — 247 с.
 21. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / под. ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.И. Подосинова. — Москва, 2010. — Том II: Византийские источники / состав. М.В. Бибииков. — 384 с.
 22. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / под. ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. — Москва, 2009. — Том III: Восточные источники. / состав. части I — Т.М. Калинина, И.Г. Коновалова; части II — В.Я. Петрухин. — 264 с.
 23. *Завитневич В.З.* Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье / В.З. Завитневич // Чтение в Обществе Нестора летописца. — Кн. VI. — К., 1892. — С. 22—47.
 24. *Козлов М.М.* Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ / М.М. Козлов // Український історичний журнал. — 2000. — № 3. — С. 61—73.
 25. *Козлов М.М.* Жертвоприношення дітей у східних слов'ян домонгольської епохи / М.М. Козлов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. — 2013. — Вип. 3.35. — С. 65—70.
 26. *Константин Багрянородный. Об управлении империей* / Константин Багрянородный; под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. — Москва, 1991. — 496 с.
 27. *Корзухина Г.Ф.* К истории Среднего Поднепровья в середине I тис. н. э. / Г.Ф. Корзухина // СА. — 1955. — Т. 22. — С. 61—82.
 28. *Котляревский А.А.* О погребальных обычаях языческих славян / А.А. Котляревский. — Москва, 1868. — 290 с.
 29. *Кузьмин А.К.* Крещение Руси / А.К. Кузьмин. — Москва, 2004. — 416 с.
 30. *Лев Диякон.* История / Лев Диякон. — Москва, 1988. — 239 с.
 31. *Літопис Руський* / пер. з давньорус. Махновця Л.Є.; відп. ред. Мишанич О.В. — Київ, 1989. — 591 с.
 32. *Мисько Ю.* Джерела до вивчення пережитків язичницьких вірувань на Буковині / Ю. Мисько // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці, 2000. — Вип. 2. — С. 38—39.
 33. *Мисько Ю.* Про сакральні функції східнослов'янського житла / Ю. Мисько // Археологічні студії. — 2000. — Вип. 1. — С. 113—120.
 34. *Михайлина Л.П.* Славянський могильник X века на Верхнем Пруте / Л.П. Михайлина, И.П. Русанова // Археологические открытия 1979 г. — Москва, 1980. — С. 305—306.
 35. *Михайлина Л.П.* Населення Верхнього Попруття VIII—IX ст. / Л.П. Михайлина. — Чернівці, 1997. — 143 с.
 36. *Михайлина Л.* Східнослов'янський могильник кінця I-го тис. н. е. біля с. Ревне на Пруті / Л. Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей — 2000. — Т. 2. — С. 81—90.
 37. *Михайлина Л.* Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. Михайлина. — Київ, 2007. — 300 с.
 38. *Михайлина Л.П.* Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури / Л.П. Михайлина // Дьньслово: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. — Київ, 2008. — С. 279—287.
 39. *Моця О.П.* Етнічний склад населення південно-руських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X—XIII ст.) / О.П. Моця // Археологія. — Київ, 1992. — № 1. — С. 33—45.
 40. *Моця О.П.* Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О.П. Моця. — Київ, 1993. — 160 с.
 41. *Нидерле Л.* Славянские древности / Л. Нидерле; пер. з чеськ. Т. Ковалевої і М. Хазанової. — Москва, 2000. — 590 с.
 42. *Пастернак Я.* Коротка археологія західноукраїнських земель / Я. Пастернак // Богословія. — 1931. — № 11/12. — С. 40—56.
 43. *Пастернак Я.* Старий Галич / Я. Пастернак. — Львів; Краків, 1944. — 238 с.
 44. *Пістун Т.В.* Українські прадавні обереги / Т.В. Пістун. — Тернопіль, 2010. — 40 с.
 45. *Попович М.В.* Мировоззрение древних славян / М.В. Попович. — Киев, 1985. — 167 с.
 46. *Приходнюк О.М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.) / О.М. Приходнюк. — Київ, 1975. — 154 с.
 47. *Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. / О.М. Приходнюк. — Київ, 1980. — 153 с.

48. Псевдо-Кессарий. Ответы на вопросы / Псевдо-Кессарий // Свод древнейших письменных известий о славянах. — Москва, 1991. — Т. 1. — С. 251—264.
49. Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР / О. Ратич. — Київ, 1957. — 96 с.
50. Рыбаков Б.А. Нестор о славянских обычаях / Б.А. Рыбаков // Древние славяне и их соседи. — Москва, 1970. — С. 40—44.
51. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. — Москва, 1981. — 608 с.
52. Русанова И.П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом / И.П. Русанова. — Москва, 1973. — 100 с.
53. Русанова И.П. Збручское святилище (Предварительное сообщение) / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук // Советская археология. — 1986. — № 4. — С. 90—99.
54. Русанова И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук. — Москва, 1993. — 217 с.
55. Русанова И.П. Культурные сооружения и жертвоприношения славян-язычников / И.П. Русанова // История русской культуры. — Москва, 1997. — С. 47—62.
56. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців / Р. Сілецький. — Львів, 2011. — 426 с.
57. Скрижинская Е.Ч. Иордан о происхождении и деяниях гетов / Е.Ч. Скрижинская. Getica. — Москва, 1960. — 445 с.
58. Слово о походе Игоревім Ігоря сина Святославова внука Олеговаго / поперед. слово, перекл. та прим. П. Салевича. — Львів, 1999. — 78 с.
59. Сміленко А.Т. Слов'яни у Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.) / А.Т. Сміленко. — Київ, 1975. — 211 с.
60. Соловій Г. Поховальні пам'ятки слов'янського часу Пліснеського археологічного комплексу / Г. Соловій // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали X Міжнародної студентської науково-археологічної конференції. — Чернігів, 2011. — С. 184—186.
61. Соловій Г. Ритуальні поховання культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009—2010 рр.) / Г. Соловій // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали X Міжнародної студентської науково-археологічної конференції. — Чернігів, 2012. — С. 174—176.
62. Старчук І. Розкопки на городищі Пліснесько / І. Старчук // Археологічні пам'ятки УРСР. — Київ, 1949. — Т. 1. — С. 76—85.
63. Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобережжя / О.В. Сухобоков. — Київ, 1975. — 165 с.
64. Тимощук Б.А. Раскопки древнерусского храма в с. Василеве / Б.А. Тимощук, Г.Н. Логвин // Строительство и архитектура. — 1960. — № 8. — С. 26—27.
65. Тимощук Б.О. Зустріч з легендою / Б.О. Тимощук. — Ужгород, 1974. — 127 с.
66. Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. / Б.О. Тимощук. — Київ, 1976. — 176 с.
67. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимощук. — Київ, 1982. — 206 с.
68. Тимощук Б.А. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута / Б.А. Тимощук, И.П. Русанова // Советская археология. — 1983. — № 4. — С. 161—173.
69. Тимощук Б.О. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. / Б.О. Тимощук. — Москва, 1990. — 187 с.
70. Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII—X ст.: полуддя, язичництво, початки держави / Б.О. Тимощук. — Чернівці, 1999. — 176 с.
71. Томенчук Б.П. Древнерусский могильник на Среднем Днестре / Б.П. Томенчук // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — 1985. — С. 88—95.
72. Томенчук Б.П. Християнські некрополі давнього Галича / Б.П. Томенчук // Галицько-Буковинський хронограф. — № 1 (2). — Івано-Франківськ; Чернівці, 1997. — С. 5—20.
73. Томенчук Б. Одержавлення та християнізація Галицько-Волинських земель в часи середньовіччя (за даними поховального обряду) / Б. Томенчук // Галичина. — Івано-Франківськ, 2000. — № 4. — С. 16—24.
74. Томенчук Б.П. Три періоди одержавлення Галицької землі: (Галицько-Буковинське Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX—XII ст. / Б.П. Томенчук // Археологічні студії. — Київ; Чернівці. — 2000. — № 1. — С. 235—243.
75. Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII—XIII ст. / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2005. — 168 с.
76. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької Землі. Одержавлення. Християнізація / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2006. — 327 с.
77. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2008. — 696 с.
78. Фантух А.Ю. Будівельні жертви як залишки язичницьких вірувань населення Буковини XII—XIII ст. / А.Ю. Фантух // Матеріали IV Міжнародної конференції студентів і молодих вчених. — Київ, 1996. — С. 211—213.
79. Филипчук Г.В. Культурні об'єкти урочища «Оленин Парк» (Пліснеський археологічний комплекс): спроба міждисциплінарної інтерпретації / Г.В. Филипчук // Народознавчі зошити. Серія історична. — 2014. — № 1 (121). — С. 136—142.
80. Филипчук М. Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську протягом 2001—2003 рр. / М. Филипчук // Археологічні дослідження в Україні, 2002—2003 рр. — Київ, 2004. — С. 328—334.
81. Филипчук М. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII—X ст. / М. Филипчук // Вісник Інституту археології. — Львів, 2006. — Вип. 1. — С. 58—70.

82. *Филипчук М.* Могильники Пліснеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні / М. Филипчук, Н. Шуї // Вісник Інституту археології. — Львів, 2006. — Вип. 1. — С. 71—85.
83. *Филипчук М.А.* Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році / М.А. Филипчук // Вісник Інституту археології. — Львів, 2009. — Вип. 4. — С. 130—176.
84. *Филипчук М.А.* Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. / М.А. Филипчук // Вісник Інституту археології. — Львів, 2010. — Вип. 5. — С. 135—169.
85. *Филипчук М.А.* До питання про ритуальні поховання жертвовного поясу культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009 року) / М.А. Филипчук, Г.В. Соловій // Наукові записки. — Львів, 2012. — Вип. 15. — (Львівський історичний музей. — С. 24—41).
86. *Филипчук М.* Поховальні пам'ятки слов'янського часу Пліснеського археологічного комплексу / М. Филипчук, Г. Соловій // *Studia Mythologica Slavica*. — 2014. — XVII. — S. 37—56.
87. *Шуї Н.* До питання про топографію слов'янських кремаційних могильників в Українському Прикарпатті / Н. Шуї // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Тези доповідей III Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. — Чернігів, 2004. — С. 137—138.
88. *Ягодінська М.* Слов'янський могильник біля Старого Збаража / М. Ягодінська // *Джерело*. — Тернопіль, 1994. — Вип. 1. — С. 137—153.
89. *Kopernicki J.* Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, spólnie z р. W. Pribysławskim, człon. kom. antrop. i arch. dokonane w roku 1877 / J. Kopernicki // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. — Kraków, 1878. — S. 19—76.
90. *Luján E.R.* Procopius, De bello Gothico III 38.17—23: a description of ritual pagan Slavic slayings? / E.R. Luján. // *Studia Mythologica Slavica*. — 2008. — XI. — S. 105—112.
91. *Ziemęski T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorec w r. 882 dokonanej / T. Ziemęski // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. — Kraków, 1883. — T. VII. — S. 41—50.

Galyna Fylypchuk

HEATHEN BURIAL MONUMENTS
OF VIII — XII CENTURIES
IN THE WATERSHED OF WESTERN
BUG AND UPPER PRUT

An article analyzes heathen burial monuments of the last quarter of the I millenium — beginning of the II millenium AC in the watershed of Western Bug and Upper Prut. «Typical» and «ritual» disposals of Slavic period, heathen cult Old Russ burials and barrow necropolises are reviewed. Archeological materials are accompanied by the comments from written sources, as well as the ethnographic parallels are carried out.

Keywords: paganism, burial, monument, Slavic period, Old Russian perood, history, ethnology, archeology.

Галина Филипчук

ЯЗЫЧЕСКИЕ ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ
VIII—XII вв. МЕЖДУРЕЧЬЯ ЗАПАДНОГО БУГА
И ВЕРХНЕГО ПРУТА

В статье анализируются языческие погребальные памятники последней четверти I тыс. — начала II тыс. н. э. междуречья Западного Буга и Верхнего Прута. В частности, рассматриваются «типичные» и «ритуальные» захоронения славянского времени, языческие культовые древнерусские захоронения и курганные некрополи. К археологическим материалам приводятся комментарии письменных источников и этнографические параллели.

Ключевые слова: язычество, захоронение, памятка, славянский период, древнерусский период, история, этнология, археология.